

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ В МОВІ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ Ю. МУШКЕТИКА „НА БРАТА БРАТ”

Валентина Туранська. Засоби вираження категорії оцінки в мові історичного роману Ю. Мушкетика „На брата брат”.

У статті розглянуто „категорію оцінки”, як універсальну категорію, що виражає позитивне чи негативне ставлення мовця до змісту мовлення, проаналізовано засоби вираження оцінної лексики, вибір і частотність вживання певних мовних засобів автором, зосереджено увагу на аспектах оцінки зовнішності та рис характеру людини.

Ключові слова: категорія оцінки, оцінні засоби, позитивні/негативні риси, аспект.

Валентина Туранская. Средства выражения категории оценки в языке исторического романа Ю. Мушкетика „На брата брат”.

В статье рассмотрена „категория оценки” как универсальная категория, выражающая положительное или отрицательное отношение говорящего к содержанию речи; проанализированы средства выражения оценочной лексики, выбор и частотность употребления определенных речевых средств автором; сосредоточено внимание на аспектах оценки внешности и черт характера человека.

Ключевые слова: категория оценки, оценочные средства, положительные/отрицательные черты, аспект.

Valentyna Turanska. Means of expressing evaluation category in Yu. Mushketyk „For brother a brother” historical novel.

The article deals with „evaluation category” as a universal category expressing positive and negative speaker’s attitude to the content of the communicatio; means of evaluative lexis expression, choice and frequency of certain speech means usage by author have been analyzed; aspect of the man’s appearance and characher traits evaluation have been focused on.

Key words: evaluation category, evaluation means, positive/negative aspects, aspect.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Категорія оцінки – це явище, в основі якого лежить спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження деякого оцінного значення з урахуванням усіх чинників, які впливають на формування цього аксіологічного смислу. Оцінка зумовлює існування культури як створення й опанування цінностей і вироблення ставлення до них [2].

Категорія оцінки в мові відображається як поліаспектна взаємодія об’єктивної дійсності й людини. Одним із важливих аспектів є оцінний, який дозволяє розглядати мову не тільки як засіб пізнання світу, але як засіб відображення людських почуттів, емоцій, інтенцій. Оцінка є окремою функціонально-семантичною категорією, семантичною домінантою якої є „схвалення / несхвалення” (з різних позицій) певних ситуацій, явищ, подій, вчинків, осіб, предметів тощо. Засоби вираження оцінки нерівнозначні та неоднорідні. Одні використовуються регулярно, займають центральну позицію; інші використовуються нерегулярно, уточнюють, модифікують оцінні відношення, займають другорядну позицію [2].

Аналіз досліджень і публікацій... Сьогодні вивченню оцінки приділяють значну увагу науковці різних галузей науки, а саме: філософії, психології, етики, естетики, логіки, педагогіки, акмеології, економіки, мовознавства, психолінгвістики тощо. Підґрунтя для вивчення оцінки як мовної категорії закладено у філософських теоріях. Ще у Стародавні часи філософи проявили інтерес до вивчення категорії оцінки (Платон, Сократ, Аристотель), згодом у роботах філософів XVII–XIX ст. – Т. Гоббса, Дж. Локка і Б. Спінози, І. Канта, Г. Рікєрта, М. Шелера, М. Вебера – знаходимо більш обґрунтованіші міркування щодо категорії оцінки та її особливостей.

Формулювання цілей статті... Метою статті є аналіз засобів вираження категорії оцінки в мові історичного роману Ю. Мушкетика „На брата брат”.

Виклад основного матеріалу... Оцінка виділяється на основі критерію відповідності / невідповідності об’єкта оцінки певним нормам і ознакам [5]. Вона спрямована на згоду/незгоду з висловленим судженням. В українській мові чимало таких слів, що мають стале додаткове забарвлення. Саме така лексика переважно й використовується для передачі оцінки, оскільки вона містить компонент стилістичного значення, здатного виражати позитивне або негативне ставлення мовця до позначуваного словом предмета чи явища.

Проаналізувавши мову роману „На брата брат” Юрія Мушкетика, бачимо, що більшість одиниць виражають оцінку:

1. Зовнішності людини. Образ людини, її зовнішність і духовний світ – ядро кожної національної культури, системи її цінностей. Дослідження мовних явищ у взаємозв'язку з свідомістю, мисленням, духовним життям людини, національною психологією, історією та культурою дозволяє по-новому представити найбільш значимі фрагменти мовної картини світу. Одним з таких фрагментів є мовні оцінки людини і, зокрема, оцінки зовнішності [1].

У романі серед усіх оцінних засобів вираження найбільшу кількість складають одиниці, співвідносні з оцінками образу людини. Детально дослідивши текст художнього твору, ми виокремили такі аспекти оцінки зовнішності людини, посилаючись на дослідження В. М. Богуславського:

а) екзистенційний аспект. Цей аспект об'єднує сукупність ознак, що співвідносяться з ідеєю цілісності сприйманого образу людини. Він розглядає зовнішність людини як якусь природну даність з точки зору наявності чи відсутності регламентованого набору „деталей”, цілісності або її порушення. Ознаки, що вказують на перевищення норми, оцінюються позитивно: „*А тим часом з очерету вибрела інша постать – висока, гнучка, в киреї, без шапки – шапку тримала за поясом*” (4, с. 4); „*І сам великий, як гора, чорний, неначе циган, ще й шкіра на обличчі лисніє*” (4, с. 14), а ознаки, що вказують на відхилення в меншу сторону – негативно: „*Хлоп'я було чорне, мале, смердюче, завошивлене, прибите полоном, нічого не розуміло, на всі запитання тільки крутило чорною, в ковтунах, головою*” (4, с. 14);

б) емоційний аспект. Оцінний знак мовної одиниці в нашому випадку визначається характером емоції. Відповідно до цього позитивний емоційний вплив співвідноситься з позитивним оцінним знаком одиниці виразу: „*Народ розступився – без глузів і питань, хоч ніхто не знав, коли ж то найкраща сільська дівчина стала жоною найздольнішого боднарівського парубка, який жив із Софією у приймах на Пиконеві, але якщо так сталося, то чого дивуватися: хто, як не він, мав захистити зболену красуню...*” (4, с. 180), а негативний вплив – з негативним: „*...ніхто з сільських парубків не важився свататись до вирлоокої, з чорним, як воронове крило, волоссям Софії...*” (4, с. 115);

в) естетичний аспект. Цей аспект співвідноситься з еталонами зовнішності, котрі є відбитком національної культури та національного художнього образу людини. У разі зближення з еталоном – знак позитивний: „*Ще й з себе показний, хоч і не рославий, широкий у плечах, кучерявий, дошпетний на слово*” (4, с. 23); а в разі відхилення від еталону в гіршу сторону – негативний: „*Нижча навіть від Супруна, з погаслими очима, зів'ялим невиразним обличчям, захвойдана, витирала руки об брудний хвартух*” (4, с. 18); „*Глипнув ще раз: що за потороча? Невисокого зросту, з міцними литками (спідниця підкасана), на самі очі з'їхала ряба хустка, ще й якась темна пасмуга через обидві щоки*” (4, с. 39);

г) психологічний аспект. Цей аспект відображає взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього в оцінках людини, спробу прочитання по зовні, що виявляється ознаками психофізичних, психоемоційних, психічних, інтелектуальних властивостей і якостей особистості: „*старший видавався спокійним, тільки ж лишавата блідість вкрила його щоки, й погляд блукаючий, бігучий...*” (4, с. 7);

д) соціальний аспект, який характеризує та оцінює людину з позиції її соціального статусу в суспільстві, приналежності до різних соціальних верств, професійних груп: аристократ – „*...тоді ж, у Черчі, я аж поник у респекті перед метром: лисувата велика голова письменника, обрамлена на скронях срібною сивиною, додавала йому аристократичного маєстату, а в очах тінилася задума чи то пак дума від усвідомлення своєї величі...*” (4, с. 37); розбишака – „*...а може, вона хоче не встидливого гімназиста, а буйночубого галабурду, що вуцанки рве на пазушині в танці...*” (4, с. 74), офіцер – „*...з кабіни виплигнув офіцер у круглому кашкеті зчервоною околичкою, вони збігли в боснійську видолину й з городу увірвалися на Шинкарукове подвір'я*” (4, с. 149), шляхтич: „*...сам чистий з лиця, з хвацькими (таки шляхетськими) вусиками, в очах – хитра лукавинка й поштивість до кожного, з ким веде розмову...*” (4, с. 26);

е) віковий аспект. Цей аспект співвідноситься з оцінками, пов'язаними з віковими змінами людини, що відображають його фізичні та психоемоційні стани. Даний вид оцінок співвідноситься з морально-етичними нормами, що склалися в соціально-історичній спільноті, її традиціями ставлення до людей, розумінням цінності людського життя. Серед цього виду оцінок можна виділити оцінки, що відносяться до юнацького: „*Довгоший, чубатий, мало схожий на батька,*

справляввраження студея з вертепу” (4, с. 29), зрілого: *„зміцнілий, гейби постарілий, обвіянийвітрами й наче зовсім чужий,...*” (4, с. 50), літнього і старечого віку: *„Не баба, а прабаба. Дев'яносто один рік! Людська подоба із зморщок і шкуратків, нічого не бачить, погано чує, ледве-ледве човгає ногами*” (4, с. 23).

2. Рис характеру. Поняття „характер” – одне з найбільш суперечливих у сучасній психології. У широкій практиці воно використовується для опису стійких специфічних проявів індивідуальності: життєвого укладу, повторюваних звичок, пристрастей, спонувань, а також для позначення конституціональних та інших зовні виражених відмітних ознак індивіда, особливостей мови, поведінки. Згідно з літературними джерелами, в характері відбиваються такі властивості суб'єкта, як тип мислення, етичні, естетичні стереотипи, специфічні для даного індивідуума.

У художньому тексті проявляються ті чи інші риси характеру персонажів. Відомо, що оцінці підлягають частіше негативні риси: люди вербалізують відхилення від норми, аби виправити їх [6]. Аналізований роман містить негативну оцінку таких рис людини:

а) боягузтво, страх: *„З кожним днем все більше тужавіє й навалюється на людей страх – безперервний і липкий*” (4, с. 103); *„Жаско горіли очі в Цурки, він жадав побиття й боявся підитовхнути до того Матвія, боявся Сидорової помсти, бо теж не розумів, за віщо йому від того кривди, й сікався, аж клацав зубами...”* (4, с. 16); *„...й, наковтавшись солоної морської води, нахапавшись дрижкаків, натіпавшись душею від страху, Матвій вирішив, що той військовий промисел не по ньому*” (4, с. 20).

Проте зустрічаємо й позитивну оцінку цих рис характеру, які розкривають страх героя за життя свого брата: *„...аж тьохнуло, вдарило у Матвія під горлом серце (вже не перший страх, і миттєве почуття злості на брата – він втягнув його в ці смертельні мандри)”* (4, с. 7);

б) злість, жорстокість: *„Одчиняй, – сердито гарикнув Матвій, і Сидір неохоче посунувся з воза*” (4, с. 14); *„...Сидір до вчинку свого признався, а далі озвірчився й зиркав на людей, як загнаний вовк*” (4, с. 16); *„Хвесько Бурда – собаколуп та п'яничка, чоловічок злий і кровожерний...”* (4, с. 16); *„Сидір був неначе камінний, у його очах горів холодний вогонь*” (4, с. 17); *„...і вже Супрун не жартував, а тільки шкилював, і все дужче оздоблювався та озвірчувався*” (4, с. 23);

в) улесливість, заздрість: *„На танок вийшла Мокрина, привіталася солодкимголосом крізь складені бантиком, спиті життям губи*” (4, с. 18); *„Ні, вона раділа прибуткові хазяйською радістю й заздрила на діверів статок, заздрість була більша за радість, вона приховувала її і дякувала солодким, нещирим голосом*” (4, с. 19); *„Мокрина сиділа навпроти дівера церемонна й показнопривітна, зі стисненими губами...”* (4, с. 22).

Позитивно письменник описує такі риси характеру героїв: доброта, щирість: *„Трішки нітилася, трішки червоніла, але не вельми...”* (4, с. 40), працьовитість: *„працьовитий, як віл, тягав і катранив дьогтем велетенські сітки-матули, солив судака та стерлю, й солоня ропя – саламур – роз'їдала йому руки до кісток, бив по льоду остями шуку й не цурався ніякої іншої роботи, примножував свій скарб*” (4, с. 20), балакучість: *„Груня ж була балакуча, зацокотіла, як курка під кущем порічок*” (4, с. 42).

Позитивно письменник оцінює риси запального характеру, які наведені у наступних прикладах: *„Гордій Журавка, козак запеклий і затятий...”* (4, с. 19); *„Попереду летів вожак – навіть знизу видно: найбільший, наймогутнішийптах – дужо розтинав крилами повітря...”* (4, с. 44).

3. Ставлення героїв один до одного. Людина, яка виносить оцінне судження, а це судження має моральну природу, спирається на певні норми людської поведінки. Осуд, обвинувачення, презирство виносяться ніби від імені всього суспільства. Проаналізований художній текст ще раз підтверджує думку, що частіше оцінюються негативні риси людини, їх негативне ставлення один до одного:

а) неприязнь, грубе ставлення до співбесідника: *„Ви такі самі дикуни, як і гітлерівці, – винищуєте не лише окремих людей, а цілі народи не за провини, а за диявольським планом очищення територій від автохтонів...тому я ненавиджу вас!”* (4, с. 216);

б) висміювання: *„...й Матвій подумав: „Ну чому Супрун женився на такій куріпці?”* (4, с. 22); *„Нелюда твій придбанець, – сказав Супрун...”* (4, с. 24); *„Юрко – молодий, хворобливий, нерішучий, безвольний і, як побачили, просто нікчемний, як він зможе кермувати Україною...”* (4, с. 36); *„Не вірю. Старшина крутістьвує... Кулі ллє...”* (4, с. 39);

в) презирство: „...він лише зм'яв старосту ненависним поглядом і процідив крізь зуби: „Не повірю, що пан є поляком!” (4, с. 34); погроза: „А ти відступися, корово, – знову звернулася до напасниці...” (4, с. 128).

Зустрічаємо такі приклади позитивного ставлення героїв один до одного: прихильне ставлення, вірність: „Понурий, роботящий, відданий Матвієві до дна душі, лінкуватий, потайний” (4, с. 15); „Мудрого писаря маєш, гетьмане” (4, с. 36), співчуття: „й заплакало Матвієве серце, згадалася йому Синюха в пожухлих осоках, і чорне, смердюче хлоп'я в мішку, скручене недолею і сирицею...” (4, с. 16); „Матвієві защеміло під серцем: добрий чоловік його брат” (4, с. 23); „Матвієві аж сльоза зашипала під оком – гетьманича знав особисто, не раз гомонів з ним, шкода його” (4, с. 34).

4. Ставлення до зовнішніх подій. Науковець М. Михальченко зауважує, що „сутність оцінки не обмежується вказівкою на позитивне чи негативне ставлення до подій, фактів, явищ. Вияв оцінки зумовлений не просто прагненням автора виразити свою думку, а бажанням наголосити на об'єкт оцінки, звернути на нього увагу читача, формулюючи певне ставлення до об'єкта” [3].

Повага до своєї держави, до його історії, прагнення змінити свою країну на краще, зробити її гарнішою, берегти і цінувати Батьківщину – у такому аспекті проявляється патріотизм героїв роману.

Виразну активну громадську позицію, що виражається письменником позитивно, знаходимо в таких прикладах: „Вреїти – виживають мужі, а не унтерменні. Відбувається природний національний відбір, і нація міцніє. Так-так, сьогодні Україна опинилася в стані довгоочікуваного зрушення з місця застою” (4, с. 186); „Гарячий жар Хмельниччини ще не вичах у ворохобних серцях” (4, с. 20).

Наведені приклади допомагають зрозуміти, що патріотизм необхідно виховувати в собі, своїх дітях ще з самого народження. Адже через невміле патріотичне виховання суспільство отримує людей з яскраво вираженими антинаціональними, антигуманними поглядами. Знаходимо у художньому тексті й вияви загарбницької політики з боку ворожої влади, яка постійно змінювалася на території України, містить вона негативну оцінку діям загарбників: „цар і бояри почали вимагати, аби були скасовані українські давнини; щоби всіляких урядовців – старост, бурмістрів, полковників, отаманів – не обирала людність, а настановляли московські воєводи, які вже обсілися в Києві... вони дивилися на Україну як на новий прибуток, хапалися за кожен можливість, аби прибрати українське посільство до своїх рук” (4, с. 33).

Висновки... Отже, у романі засоби вираження оцінки нерівнозначні та неоднорідні. Одні використовуються регулярно, займають центральну позицію (прикметники, іменники); інші використовуються нерегулярно, уточнюють, модифікують оцінні відношення, займають другорядну позицію (дієслова, прислівники). У художній мові роману, так звані нейтральні слова, набувають досить несподіваних емоційних і навіть функціонально-стилістичних забарвлень: „...сам чистий з лиця, з хвацькими (таки шляхетськими) вусиками, в очах – хитра лукавинка й поштивість до кожного, з ким веде розмову...” (4, с. 26); „Людська подоба із зморщок і шкуратків, нічого не бачить, погано чує, ледве-ледве човгає ногами” (4, с. 23). Таким чином, оцінність нейтральних слів є контекстуально-зумовленою.

В історичному романі Ю.Мушкетика переважають стилістично забарвлені слова, які становлять ядро функціонально-семантичного поля оцінки: „Хвесько Бурда – собаколуп та п'яничка, чоловічок злий і кровожерний...” (4, с. 16); „Нелюда твій придбанець, – сказав Супрун...” (4, с. 24).

На підставі проаналізованого художнього тексту можемо стверджувати, що засобами вираження категорії оцінки є іменники, прикметники, дієслова та прислівники, широко представлені в українській історичній прозі. Віднайдені одиниці допомагають виразити ставлення героїв та самого автора до зовнішніх подій, оцінити зовнішність героїв та їх риси характеру.

Перспективи подальших розвідок... Перспективами подальших розвідок вважаємо розкриття закономірностей виникнення в мові оцінних слів, а також розкриття факторів, які уможливають вираження словом певного оцінного ставлення до висловлюваного.

Література

1. Богуславский В. М. Оценка внешности человека / В. М. Богуславский. – М. : ООО „Издательство АСТ”, 2004. – С. 8–22.

2. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — 350 с.
3. Михальченко М. До питання про категорію оцінки та її місце в тексті / Марина Михальченко // Донецький вісник наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. — Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. — Т. 4. — С. 156–163.
4. Мушкетик Юрій. На брата брат : [роман] / Юрій Мушкетик. — Харків : Фоліо, 2006. — 512 с.
5. Нагель В. В. Різновиди оцінки як лінгвістичної категорії : збірник / В. В. Нагель // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. праць. — Дніпропетровськ : Пороги, 2007. — Вип. 6. — С. 103–110.
6. Приходько Г. І. Оцінний компонент у семантичній структурі слова / Г. І. Приходько // Вісник Житомирського державного університету. Сер. : Філологічні науки. — 2009. — Вип. 45. — С. 44–47.